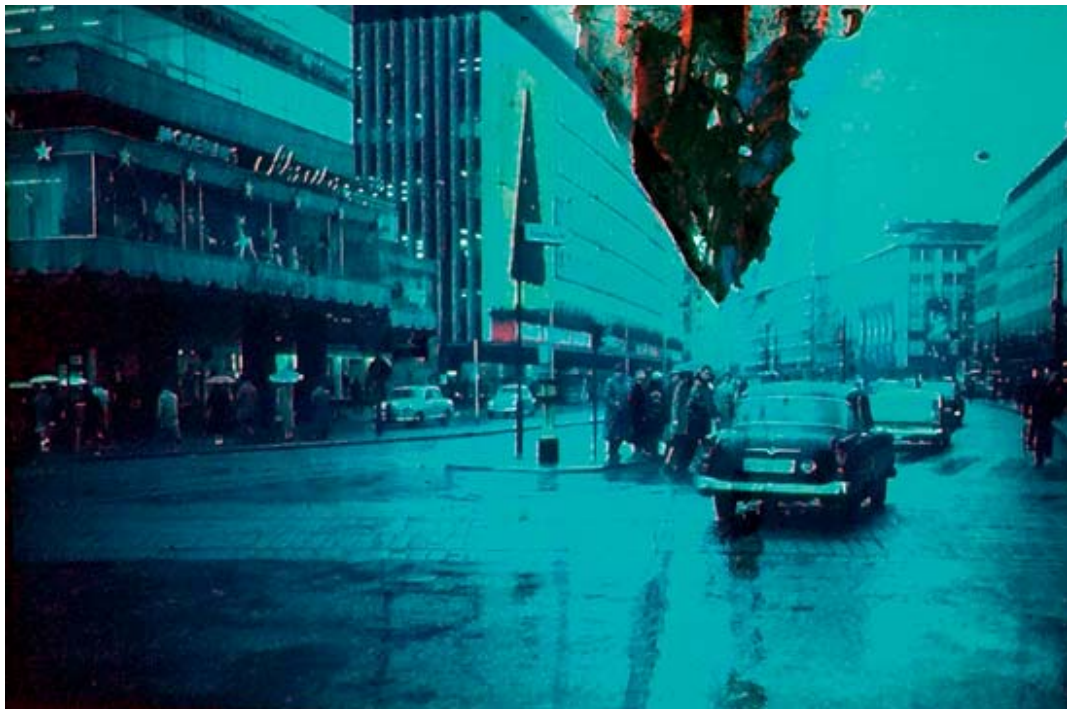

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / Issue 2

Δεκέμβριος 2021 / December 2021

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας

Σπύρος Κακουριώτης¹

Υποψήφιος διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια νέα φιγούρα έκανε την εμφάνισή της στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, επηρεάζοντας σημαντικά την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των ευρωπαϊκών κρατών: αυτή του πρόσφυγα. Η κατάρρευση των αυτοκρατοριών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η ανάδυση στη θέση τους μιας σειράς εθνικών κρατών που επεδίωκαν την εθνική ή πολιτική ομογενοποίηση μέσα από πολιτικές αποκλεισμού και εκδίωξης οδήγησε, την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε ένα πρωτοφανές για τη μαζικότητά του προσφυγικό ρεύμα, που θα συνεχιστεί, με μικρότερη μαζικότητα αλλά ανάλογη οξύτητα, κατά τη δεκαετία του 1930.

Ο όρος «πρόσφυγας» καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα εμπειριών, από τη γενοκτονία και την εθνοκάθαρση μέχρι τη βίαιη μετεγκατάσταση ή την αναγκαστική μετακίνηση, σε αντίθεση με άλλους όρους, που παρουσιάζουν λιγότερα εννοιολογικά προβλήματα, όπως, π.χ., ο «εξόριστος», που αφορά ένα άτομο ή μία μειονοτική ομάδα που διώκεται από ένα καταπιεστικό καθεστώς και γι' αυτό αποφασίζει εκουσίως να εκπατριστεί.² Η έννοια του «πρόσφυγα» αναδύεται στο Μεσοπόλεμο, κυρίως μέσα από τη δημιουργία της Ύπατης Αρμοστείας για τους Πρόσφυγες και, εν τοις πράγμασι, μέσα από την εκπόνηση πολιτικών για τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης από τα ευρωπαϊκά κράτη,³ αν και είναι αξιοσημείωτο ότι οι πολιτικές άλλων κρατών, π.χ. των ΗΠΑ, δεν έκαναν διάκριση μεταξύ μεταναστών και προσφύγων έως και το 1945.⁴

¹ Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί επεξεργασμένη μορφή εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου της αναπληρώτριας καθηγήτριας Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας Μαρίας Παπαθανασίου με θέμα «Όψεις της ευρωπαϊκής μετανάστευσης (από τους ναπολεόντειους χρόνους μέχρι και τον μεσοπόλεμο)», στο πλαίσιο του ΠΜΣ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, κατά το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2014-2015. Οι προβληματισμοί που αποτέλεσαν το ερέθισμα για την ενασχόληση με το θέμα παραμένουν και σήμερα εξίσου επίκαιροι. Ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις του τον καθηγητή Νίκο Χριστοφή.

² Panikos Panayi, «Imperial Collapse and the Creation of Refugees in Twentieth-Century Europe», στο P. Panayi - P. Virdee (επιμ.), *Refugees and the End of Empire. Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Μπέιζινγκστοκ 2011, σ. 3-27, εδώ σ. 10-12.

³ Ο.π., σ. 4.

⁴ Η εμπειρία του Μεσοπολέμου και στη συνέχεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα οδηγήσει στην υπογραφή, το 1951, της Σύμβασης της Γενεύης για το καθεστώς των προσφύγων. Σε αυτήν «ο όρος “πρόσφυζή” εφαρμόζεται επί: [...] Παντός προσώπου όπερ συνεπεία γεγονότων επελθόντων προ της 1ης Ιανουαρίου 1951 και δεδικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέψη εις ταύτην» (άρθ. 1, παρ. 2) (διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/refugee-convention-GRE.pdf>, τελευταία πρόσβαση 18.9.2021).

Παρά τη σχετική αποτελεσματικότητα με την οποία η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) αντιμετώπισε την προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1920, οι κυβερνήσεις των μεγάλων δυνάμεων, συνεπώς και η ίδια η ΚτΕ, αρνούνταν να παραδεχθούν το ενδεχόμενο οι προσφυγικές κρίσεις να αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό μιας διεθνούς τάξης βασισμένης στα εθνικά κράτη⁵ και να δράσουν ανάλογα. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1930, θα αποδειχθούν ανίκανες να αντιμετωπίσουν τη, μικρότερη σε μαζικότητα, σε σχέση με την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου, νέα προσφυγική κρίση που θα προκαλέσει η άνοδος των Ναζί στην εξουσία και η πολιτική εκδίωξης του εβραϊκού πληθυσμού από τη Γερμανία.

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να ανιχνεύσει την ιστορική εμπειρία πίσω από την ανάδυση της φιγούρας του πρόσφυγα κατά τη δεκαετία του 1930, έτσι όπως αποτυπώνεται στις πολιτικές των Ναζί για τη σταδιακή απογύμνωση των εβραίων πολιτών από κάθε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα: στις απαντήσεις που επιχείρησε να δώσει η ΚτΕ μέσα σε ένα περιοριστικό πλαίσιο το οποίο τις έκανε αναποτελεσματικές: στις εσωτερικές και εξωτερικές αντιδράσεις στις φιλελεύθερες δημοκρατικές χώρες, που οδήγησαν στην επιδείνωση της κρίσης. Θα εστιάσει στην ευρωπαϊκή χώρα που δέχτηκε τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων, τη Γαλλία, και στις πολιτικές διαχείρισης των πληθυσμιακών ροών τις οποίες υιοθέτησε, που είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την κατάργηση της δημοκρατικής πολιτικής παροχής ασύλου. Το κείμενο εξετάζει την εξέλιξη της γαλλικής πολιτικής έτσι όπως διαμορφώνεται υπό την πίεση ενός διπλού προσφυγικού ρεύματος, αφενός, των γερμανοεβραίων φυγάδων και, αφετέρου, των ισπανών Δημοκρατικών, αντιμετωπίζοντας συγκριτικά τις αντιδράσεις των γαλλικών κυβερνήσεων και της γαλλικής κοινωνίας σε αυτά. Η προσέγγιση θα εστιάσει στις κρατικές πολιτικές και δεν θα επεκταθεί στη δράση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (εβραϊκές και διεθνείς οργανώσεις αρωγής, συνδικάτα, οργανώσεις υπεράσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ά.), που αλληλεπιδρώντας με τους πρόσφυγες και τις κρατικές πολιτικές διαδραμάτισαν ξεχωριστό ρόλο στη διαμόρφωση του τοπίου.

Η ΚτΕ και η πολιτική για τους πρόσφυγες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Για τα ευρωπαϊκή κράτη και τους πολίτες τους, για τους οποίους οι πολιτικοί εξόριστοι που διέτρεχαν την ήπειρο καθ' όλη τη διάρκεια του φιλελεύθερου 19ου αιώνα αποτελούσαν οικεία μορφή, οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, που συχνά συνοδεύονταν από μαζική βία, συνιστούσαν μια καινοφανή πραγματικότητα.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920, περισσότεροι από 9,5 εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάστηκαν να μετοικήσουν ή να γίνουν πρόσφυγες στην Ευρώπη, με σημαντικότερη μετακίνηση αυτή των δύο εκατομμυρίων Ρώσων που διέφυγαν από την επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Επιπλέον, η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών επηρέασε ενάμισι εκατομμύριο χριστιανούς και μουσουλμάνους, ενώ ένα εκατομμύριο Γερμανοί βρέθηκαν εκτός των νέων γερμανικών συνόρων και η Αυστρία υποδέχτηκε 764.000 πρόσφυγες από τα πρώην εδάφη της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας.⁶

Στο πλαίσιο του νέου διεθνούς συστήματος που σηματοδοτεί η δημιουργία της ΚτΕ, το 1921 ορίστηκε ύπατος αρμοστής για τους πρόσφυγες ο νορβηγός διπλωμάτης Fridtjof Nansen, με αποστολή την περίθαλψη και επανεγκατάσταση των ρώσων προσφύγων, η

⁵ Mark Mazower, *Governing the World. The History of an Idea*, The Penguin Press, Λονδίνο 2012, σ.158.

⁶ Klaus J. Bade, *Migration in European History*, Blackwell, Οξφόρδη 2003, σ. 200.

οποία επεκτάθηκε, το 1924, και στους Αρμένιους της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η δημιουργία νέων εθνικών κρατών, παρά το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων που επέβαλε η ΚτΕ χάρη στις πιέσεις των μεγάλων δυνάμεων, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας νέας κατηγορίας προσφύγων. Ιδιαίτερα μετά την απόφαση της ρωσικής κυβέρνησης, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, να αφαιρέσει την ιθαγένεια όσων είχαν εγκαταλείψει τη χώρα, χιλιάδες πρόσφυγες μετατράπηκαν σε *απάτριδες* (stateless), στερούμενοι όχι μόνο την προστασία του κράτους καταγωγής τους αλλά και οποιουδήποτε έγκυρου εγγράφου ταυτότητας.⁷ Λύση σε αυτό αποτέλεσαν τα «διαβατήρια Νάνσεν», πιστοποιητικά που επέτρεπαν στους ρώσους και αρμένιους πρόσφυγες να μετακινηθούν, χωρίς να προβλέπεται οποιαδήποτε άλλη υποχρέωση για τις χώρες προορισμού, πέραν της αναγνώρισης των ταξιδιωτικών εγγράφων.⁸

Παρά τον ad hoc χαρακτήρα και την περιορισμένη εφαρμογή τους, οι ρυθμίσεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση για τη συγκρότηση μιας διεθνούς πολιτικής προστασίας των προσφύγων, η οποία μπόρεσε, στις συνθήκες της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, να λειτουργήσει με σχετική αποτελεσματικότητα. Στη δεκαετία του 1930 η πολιτική αυτή άγγιξε πολύ σύντομα τα όριά της, αποτυγχάνοντας να αντιμετωπίσει μια νέα, ποσοτικά πιο περιορισμένη, προσφυγική κρίση, η οποία όμως εκτυλισσόταν σε ριζικά διαφορετικές συνθήκες.

Τα αίτια της αποτυχίας αυτής μπορούν να αναζητηθούν σε δύο μείζονες εξελίξεις, την οικονομική κρίση, που από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 πλήττει την Ευρώπη, και την κατάρρευση του διεθνούς συστήματος που καθιέρωνε η Συνθήκη των Βερσαλλιών, εξαιτίας της εμφάνισης μιας ισχυρής αναθεωρητικής δύναμης, της ναζιστικής Γερμανίας.

Η Μεγάλη Ύφεση, οξύνοντας τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η μεταπολεμική Ευρώπη, είχε ως αποτέλεσμα την εκτεταμένη ανεργία. Υπολογίζεται ότι το 1932 υπήρχαν 15 εκατομμύρια άνεργοι στην Ευρώπη, με τη Γερμανία και τη Βρετανία να πλήττονται εντονότερα. Η απάντηση των ευρωπαϊκών κρατών υπήρξε ο προστατευτισμός, τόσο στην εγχώρια παραγωγή και το εξωτερικό εμπόριο όσο και στην αγορά εργασίας. Ήδη αντικείμενο ρύθμισης από τον αναδυόμενο κρατικό παρεμβατισμό κατά τη διάρκεια του πολέμου, η προστασία της εγχώριας αγοράς εργασίας, με τον περιορισμό της εισόδου ξένων μεταναστών, υπήρξε κεντρικό στοιχείο της πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών.⁹ Συστατικό στοιχείο αυτής της πολιτικής, ως εκ τούτου, υπήρξε ο αυστηρός έλεγχος και η ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών, που θεωρήθηκε αποκλειστική αρμοδιότητα των εκάστοτε εθνικών κρατών.

Μέσα σε αυτό το πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο, τα ευρωπαϊκά κράτη κλήθηκαν, από το 1933 και μετά, να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της εφαρμογής του αντισημιτικού προγράμματος των Ναζί.

Η αντισημιτική πολιτική των Ναζί και η έξοδος των Γερμανοεβραίων

Η εβραϊκή κοινότητα ήταν από τις πλέον ενσωματωμένες στη γερμανική κοινωνία και αντιπροσώπευε ποσοστό μικρότερο από το 1% του πληθυσμού, ενώ ενσωματωμένοι στην

⁷ Michael Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1985, σ. 70.

⁸ *Ο.π.*, σ. 94.

⁹ Bade, *Migration in European History*, ό.π., σ. 183-184

τοπική κοινωνία ήταν, σε ένα βαθμό, και οι προερχόμενοι από την Ανατολική Ευρώπη Εβραίοι, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει μετά το 1880 αλλά δεν είχαν πολιτογραφηθεί.¹⁰ Ο πληθυσμός των Γερμανοεβραίων ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένος και ανήκε κυρίως στα κατώτερα μεσαία και στα εργατικά στρώματα, αλλά φαίνεται πως υπεραντιπροσωπευόταν στα μεσαία και ανώτερα μεσαία στρώματα.¹¹

Η κοινωνική δομή της εβραϊκής κοινότητας, καθώς και η γηρασμένη δημογραφική της εικόνα, που διέφερε από αυτήν της υπόλοιπης γερμανικής κοινωνίας, αποτέλεσε εξίσου ισχυρό εμπόδιο για τη μαζική μετανάστευσή τους όσο και η περιοριστική πολιτική των χωρών προορισμού.¹² Παρά ταύτα, αυτοί που θα παραμείνουν στη Γερμανία θα είναι κυρίως οι ηλικιωμένοι και οι φτωχοί.

Η εξαναγκαστική μετανάστευση των Εβραίων από τη Γερμανία, την περίοδο 1933-1939, καθορίζεται πρωτίστως από την αντιεβραϊκή πολιτική του ναζιστικού καθεστώτος, η οποία αποτέλεσε τον αποκλειστικό προωθητικό παράγοντα που οδήγησε στη μαζική έξοδό τους από τη χώρα. Η πολιτική αυτή μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις: α) τον διαχωρισμό τους από τη γερμανική κοινωνία, β) την άσκηση πίεσης με στόχο την εκδίωξή τους και, τέλος, γ) την εξόντωσή τους. Οι σχετικές νομικές και διοικητικές ρυθμίσεις συνοδεύονταν από οργανωμένη βίαιη δράση κατά των Εβραίων και των περιουσιών τους, η οποία προηγούνταν ή έπονταν, ανάλογα με τη συγκυρία.

Αντίστοιχα, η μεταναστευτική πολιτική των κρατών προορισμού, κατά τη δεκαετία του 1930, υπήρξε εξαιρετικά περιοριστική. Έτσι, οι δυνατότητες που διανοίγονταν κάθε φορά για νόμιμη ή παράνομη μετανάστευση σε αυτά, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, όπως η ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων, επαγγελματικών ευκαιριών κ.ά., αποτέλεσαν τον κυριότερο ελκτικό παράγοντα.

Μολονότι τα χρονικά όρια στις πολιτικές του ναζιστικού καθεστώτος δεν μπορούν να προσδιοριστούν με απόλυτο τρόπο, η πρώτη φάση διαρκεί μέχρι την υιοθέτηση των φυλετικών νόμων της Νυρεμβέργης (Σεπτέμβρης 1935) και χαρακτηρίζεται από διάσπαρτη βία: κομβικό γεγονός της δεύτερης φάσης αποτελεί το πογκρόμ της «Νύχτας των Κρυστάλλων» (9-10 Νοεμβρίου 1938), ενώ μετά τον Οκτώβριο του 1941, οπότε και απαγορεύεται η μετανάστευση Εβραίων, ακολουθείται πλέον η πολιτική της «Τελικής Λύσης».

α. Ο διαχωρισμός από τη γερμανική κοινωνία

Οι επιθέσεις των SA κατά εβραϊκών επιχειρήσεων και άλλων στόχων, το οργανωμένο πανεθνικό μπούκοτάζ της 1ης Απριλίου 1933 και ο νόμος που απαγόρευε στους Εβραίους να κατέχουν θέσεις στη δημόσια διοίκηση, τα πανεπιστήμια, το δικαστικό σώμα κ.α., έδωσε ξεκάθαρο μήνυμα για τη στάση που επρόκειτο να ακολουθήσει το καθεστώς απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό.¹³

Μετά τις εξελίξεις αυτές σημειώνεται το πρώτο μεγάλο κύμα φυγής. Σύμφωνα με τον

¹⁰ Trude Maurer, «Eastern European Jews in Berlin from the Late 19th Century to the 1930s», στο: Klaus J. Bade κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe, from the 17th Century to the Present*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2011, σ. 332-334, εδώ σ. 334.

¹¹ Herbert A. Strauss, «Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses (I)», *Leo Baeck Institute Yearbook* 25/1 (1980), σ. 313-361, εδώ σ. 323-325.

¹² Ο.π., σ. 326.

¹³ Richard J. Evans, *Το Γ' Ράιχ στην εξουσία*, μτφρ. Κ. Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 537.

Rosenstock,¹⁴ πρόκειται για «μετανάστευση πανικού», χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ύπαρξη ή όχι εφοδίων (ζήτηση επαγγελματικών ικανοτήτων, γλωσσικές δεξιότητες κ.ά.) για τη μετεγκατάσταση. Το κύμα αυτό θα είναι το μαζικότερο (37.000) μέχρι το 1938 και αφορά, κυρίως, τα μεσαία στρώματα (γιατρούς, δικηγόρους, καθηγητές, δημοσίους υπαλλήλους) που επηρεάστηκαν από τα μέτρα «αποϊουδαιοποίησης».

Οι μετανάστες αυτοί κατευθύνονται μαζικά προς τις γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες (72-74%), με τη Γαλλία να υποδέχεται το 1/3, περίπου 13-14.000.¹⁵ Από όσους κατευθύνθηκαν στις γειτονικές χώρες, πολλοί επέστρεψαν στη Γερμανία, καθώς δεν κατόρθωσαν να εφοδιαστούν με άδειες παραμονής ή εργασίας.¹⁶

Στα επόμενα δύο χρόνια σημειώνεται «χαλάρωση» των αντισημιτικών μέτρων σε κεντρικό επίπεδο, για λόγους τόσο εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής¹⁷ και έτσι η μετανάστευση ακολουθεί πτωτική πορεία (1934: 23.000, 1935: 21.000), σημειώνοντας όμως μεγάλη διαφοροποίηση στους προορισμούς, με ραγδαία μείωση όσων καταφεύγουν σε ευρωπαϊκές χώρες (1934: 35-40%, 1935: 26-31%) και αύξηση της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη (1934: 37%, 1935: 36%) και σε υπερπόντιους προορισμούς (1934: 23-28%, 1935: 33-38%).¹⁸

Η μείωση του ποσοστού της μετανάστευσης προς γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες, που θα συνεχιστεί έως το 1938, είναι αποτέλεσμα συνδυασμού πολλών παραγόντων, με βασικότερο την περιοριστική πολιτική που ακολουθούν. Οι αντίξοες συνθήκες ζωής όσων κατέφυγαν σε αυτές, χωρίς να μπορούν να αποκτήσουν άδεια εργασίας, γίνονται γνωστές στον εβραϊκό πληθυσμό της Γερμανίας από παλιννοστούντες, λειτουργώντας ως αντικίνητρο.¹⁹

β. Οι «φυλετικοί νόμοι» και η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων

Η υιοθέτηση των «νόμων της Νυρεμβέργης» (15 Σεπτεμβρίου 1935), που αφορούσαν την ιθαγένεια βάσει «γερμανικού αίματος» και την απαγόρευση των μικτών γάμων, αποτέλεσε ένα ποιοτικό άλμα στην αντισημιτική πολιτική του NSDAP, καθώς οι Εβραίοι μετατρέπονταν σε υπηκόους που είχαν μόνο «υποχρεώσεις προς το Ράιχ» και κανένα δικαίωμα.²⁰

Καθώς το 1936 ήταν ο πρώτος χρόνος εφαρμογής των «φυλετικών νόμων», ο απόλυτος αριθμός των μεταναστών αυξάνεται και πάλι (25.000), με το 20-25% να κατευθύνεται σε ευρωπαϊκές χώρες, 34% στην Παλαιστίνη (που τα επόμενα δύο χρόνια, λόγω της αυστηρά περιοριστικής πολιτικής των Βρετανών, θα μειωθεί σε 15% και 10,8%) και 41-46% προς την υπερπόντια μετανάστευση. Το 1937 και το α' εξάμηνο του 1938 αυτοί οι προορισμοί

¹⁴ Werner Rosenstock, «Exodus 1933-1939. A Survey of Jewish Emigration from Germany», *Leo Baeck Institute Yearbook* 1/1 (1956), σ. 373-390, εδώ σ. 378.

¹⁵ Η Vicki Caron, «Unwilling Refugee: France and the Dilemma of Illegal Immigration, 1933-1939», στο: F. Caestecker - B. Moore (επιμ.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, Berghahn, N. Υόρκη - Οξφόρδη, σ. 57-81 (εδώ σ. 57), κάνει λόγο για τουλάχιστον 25.000 πρόσφυγες από τη Γερμανία στη Γαλλία το 1933, το 85% των οποίων Εβραίοι.

¹⁶ Rosenstock, ό.π., σ. 379-380. Ο Marrus, *The Unwanted*, ό.π., σ. 135, παραθέτοντας τον Yehuda Bauer στο *A History of the Holocaust* (N. Υόρκη, 1982), σημειώνει πως όσοι εγκατέλειψαν τη Γερμανία το 1933 ανέρχονταν σε 53.000, εκ των οποίων επέστρεψαν 16.000.

¹⁷ Strauss, ό.π., σ. 335-336.

¹⁸ Rosenstock, ό.π., σ. 381.

¹⁹ Strauss, ό.π., σ. 357.

²⁰ Evans, ό.π., σ. 544-545.

θα απορροφήσουν το 60% περίπου των μεταναστών, με κύριες χώρες υποδοχής τις ΗΠΑ, την Αργεντινή, τη Βραζιλία και τη Ν. Αφρική.

Στις ΗΠΑ, όπου μετά το 1917 η μετανάστευση ρυθμιζόταν από σύστημα ποσοστώσεων ανά χώρα, ο αριθμός όσων γίνονταν δεκτοί από τη Γερμανία και την Αυστρία ανερχόταν σε 27.370, όμως μόνον το 1939 και το 1940 συμπληρώθηκε πλήρως από γερμανοεβραίους μετανάστες.²¹ Η περιοριστική πολιτική των ΗΠΑ δεν αναθεωρήθηκε καθ' όλη αυτήν την περίοδο, όμως στις αρχές του 1937 οι απαιτήσεις για έκδοση βίζας έγιναν πιο χαλαρές. Παράλληλα, ο αριθμός εισόδων εκτός ποσοστώσεων υπήρξε αξιοσημείωτος, το ίδιο και η επανασύνδεση συγγενών, που διευκολυνόταν από εβραϊκές οργανώσεις, όπως η Hebrew Immigrant Sheltering and Aid Society ή το Council of Jewish Women.²²

Η σταδιακή αυτή «χαλάρωση», σε συνδυασμό με το κλείσιμο των συνόρων σε Ευρώπη και Παλαιστίνη, αλλά και την προετοιμασία που απαιτούσε η υπερατλαντική μετακίνηση, ερμηνεύουν την κλιμάκωση της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, όπου υπολογίζεται ότι κατέφυγαν, με διάφορους τρόπους, συνολικά 132.000 Γερμανοεβραίοι μέχρι το τέλος του πολέμου.²³

γ. 1938: Μαζική εκκένωση

Σημείο καμπής στην έξοδο των Γερμανοεβραίων θα αποτελέσει το 1938, οπότε πλέον παίρνει χαρακτηριστικά μαζικής εκκένωσης. Η αντισημιτική πολιτική εισέρχεται στην πλέον επιθετική της φάση, με στόχο την ολοκλήρωση του αποκλεισμού των Εβραίων από τη γερμανική οικονομία, με «εξαριανισμό» των επιχειρήσεων, δήμευση περιουσιών κ.ά.²⁴ Το Anschluss τον Μάρτιο και το πογκρόμ που ακολούθησε στην Αυστρία, το παγγερμανικό πογκρόμ της «Νύχτας των Κρυστάλλων», τον Νοέμβριο, η απέλαση των 50.000 πολωνικής υπηκοότητας Εβραίων και ο εγκλεισμός σε στρατόπεδα ως μέτρο πίεσης για μετανάστευση δημιούργησαν κλίμα εξόδου.

Επρόκειτο για κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική προκειμένου να εξαναγκαστούν οι Εβραίοι να φύγουν από τη Γερμανία.²⁵ Πρώτα στην Αυστρία και κατόπιν στο «Παλαιό Ράιχ», θεσμοθετείται Κεντρική Υπηρεσία Εβραϊκής Μετανάστευσης, με στόχο, ουσιαστικά, τη χρηματοδότηση της μετανάστευσης των φτωχών Εβραίων μέσω της κατάσχεσης της περιουσίας των κοινοτήτων²⁶ και των ευπορότερων (πλήρωνα φόρο μετανάστευσης που έφτανε μέχρι και το 90%). Η μαζική έξοδος των φτωχότερων Εβραίων στα ευρωπαϊκά κράτη γινόταν επίσης αντιληπτή και ως εργαλείο εξωτερικής πολιτικής από τους Ναζί, καθώς η παρουσία των εξαθλιωμένων «ζητιάνων», όπως τους χαρακτήριζαν, θα αύξανε τον αντισημιτισμό.

²¹ Το 1933 συμπληρώθηκε μόνο το 5,3%, το 1934 13,7%, το 1935 20,2%, το 1936 24,3%, το 1937 42,1% και το 1938 65,3%. Strauss, *ό.π.*, σ. 359.

²² *Ο.π.*, σ. 359-361.

²³ *Ο.π.*, σ. 362.

²⁴ Evans, *ό.π.*, σ. 390-391.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 581.

²⁶ Evans, *ό.π.*, σ. 660.

Η ΚτΕ και η διεθνής αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης

Ενώ το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων της ΚτΕ λειτούργησε όσο οι Μεγάλες Δυνάμεις ασκούσαν πίεση στα νέα εθνικά κράτη για τον σεβασμό του, η μεταχείριση του εβραϊκού πληθυσμού της Γερμανίας, που δεν αντιμετωπιζόταν ως μειονότητα, θεωρήθηκε εξαρχής ζήτημα εσωτερικής πολιτικής.²⁷

Τα ευρωπαϊκά κράτη δεν επιθυμούσαν σε καμία περίπτωση η ΚτΕ να περιορίσει το δικαίωμά τους να διαμορφώνουν τη μεταναστευτική τους πολιτική. Παράλληλα, δεν ήθελαν ο διεθνής οργανισμός να εμφανιστεί ότι ακολουθεί αντιγερμανική πολιτική. Με δεδομένους αυτούς τους περιορισμούς, η ΚτΕ αποφάσισε, τον Οκτώβριο του 1933, τη δημιουργία της Ύπατης Αρμοστείας για τους πρόσφυγες από τη Γερμανία, έναν οργανισμό που δεν λειτουργούσε στο όνομα της ΚτΕ, ούτε χρηματοδοτούνταν από αυτήν, με έδρα τη Λωζάννη (και όχι τη Γενεύη, όπου η έδρα του οργανισμού). Η συγκρότησή της εγκρίθηκε με την αποχή του γερμανού αντιπροσώπου –τρεις μέρες αργότερα η Γερμανία αποχώρησε από τον οργανισμό.²⁸ Τα αποτελέσματα της δράσης της Ύπατης Αρμοστείας υπήρξαν πενιχρά, κάτι που οδήγησε στην παραίτηση του πρώτου επικεφαλής της.

Η επόμενη διεθνής παρέμβαση στο πρόβλημα των προσφύγων από τη Γερμανία υπήρξε η σύγκληση Διακυβερνητικής Διάσκεψης στη Γενεύη, τον Ιούλιο του 1936, κατά την οποία αποφασίστηκε η χορήγηση πιστοποιητικών (ανάλογων των «διαβατηρίων Νάνσεν»), καθώς και η ρύθμιση νομικών θεμάτων, με προβλέψεις για το άσυλο λιγότερο ισχυρές απ' όσο αυτές που προέβλεπε η Σύμβαση του 1933 και καμία αναφορά στην αρχή της μη απώθησης.²⁹ Η συμφωνία που επιτεύχθηκε αφορούσε τους ήδη πρόσφυγες (και όχι ενδεχόμενους νέους), δεν περιείχε καμία πρόβλεψη που να διευκολύνει τη μαζική εγκατάστασή τους και απέφευγε κάθε αναφορά στη γερμανική πολιτική.

Η σημαντικότερη επιτυχία της Ύπατης Αρμοστείας ήταν η υπογραφή της Σύμβασης της Γενεύης για τους πρόσφυγες από τη Γερμανία, τον Φεβρουάριο του 1938, με την οποία προσδιοριζόταν ευκρινέστερα το νομικό καθεστώς των έως τότε προσφύγων, υιοθετούνταν κάποια μέτρα προστασίας τους στις χώρες παροχής ασύλου και περιοριζόταν η δυνατότητα απέλασής τους.³⁰

Η Σύμβαση υπήρξε η τελευταία απόπειρα αντιμετώπισης της προσφυγικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο που κατέληξε σε κάποια συγκεκριμένα μέτρα. Μετά την προσάρτηση της Αυστρίας και το μαζικό κύμα προσφύγων, με πρωτοβουλία του αμερικανού πρόεδρου

²⁷ Susanne Heim, «International Refugee Policy and Jewish Immigration under the Shadow of National Socialism», στο: F. Caestecker - B. Moore (επιμ.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, ό.π., σ. 17-47, εδώ σ. 17-18. Η ναζιστική πολιτική, πάντως, δεν ήταν αδιάφορη στις πιέσεις της ΚτΕ, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα δικαστικής δικαίωσης και αποζημίωσης ενός Γερμανοεβραίου για την απόλυσή του στην Άνω Σιλεσία, καθώς καλυπτόταν από τις προβλέψεις για προστασία των μειονοτήτων της γερμανο-πολωνικής συνθήκης του 1922, το οποίο παραθέτει ο Marrus, ό.π., σ. 60. Παρόμοια παραδείγματα μας επιτρέπουν να μην αντιμετωπίσουμε τελεολογικά την ναζιστική πολιτική της δεκαετίας του 1930.

²⁸ Marrus, ό.π., σ. 161. Στα τέλη του ίδιου μήνα υπογράφηκε στη Γενεύη η Σύμβαση για το διεθνές καθεστώς των προσφύγων (Convention of 28 October, 1933 relating to the International Status of Refugees, League of Nations, Treaty Series Vol. CLIX No. 3663), η οποία αφορούσε αποκλειστικά τους «πρόσφυγες Νάνσεν» και εγκρίθηκε από εννέα κράτη, καθιερώνοντας την αρχή της μη απώθησης (non-refoulement) των προσφύγων (άρθρο 3), η οποία απέκτησε διεθνή νομική ισχύ με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951.

²⁹ Gilbert Jaeger, «On the history of international protection of refugees», *International Review of the Red Cross*, τόμ. 83, αρ. 843 (2001), σ. 727-737, εδώ σ. 731.

³⁰ Marrus, ό.π., σ. 164-165.

Ρούζβελτ θα συγκληθεί τον Ιούλιο του 1938, στο Εβιάν της Γαλλίας, διεθνής διάσκεψη για τους πρόσφυγες, με στόχο τη διευκόλυνση της μετανάστευσής τους από τη Γερμανία και την Αυστρία, αλλά και με διακηρυγμένη πρόθεση κανένα κράτος να μην πιεστεί ώστε να μεταβάλει τη μεταναστευτική του πολιτική. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, η διάσκεψη δεν επρόκειτο να καταλήξει σε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα.

Η Γαλλία και η εβραϊκή μετανάστευση από τη Γερμανία

Η Γαλλία, τόσο για λόγους δημογραφικούς όσο και εξαιτίας των μεγάλων απωλειών που υπέστη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατέστη η σημαντικότερη χώρα υποδοχής οικονομικών μεταναστών στη μεταπολεμική περίοδο. Κατά τη δεκαετία του 1920 σχεδόν δύο εκατομμύρια ξένων εργατών βρέθηκαν εκεί, πολλοί εκ των οποίων εγκαταστάθηκαν μόνιμα, με αποτέλεσμα το 1931 να διαμένουν στη χώρα 2,7 εκατομμύρια ξένοι πολίτες.

Η ρύθμιση της αγοράς εργασίας, με διμερείς συνθήκες και υπογραφή συμβολαίων για εργασία σε περιοχές ή ειδικότητες όπου σημειωνόταν έλλειψη γάλλων εργατών δημιούργησε ευρύτατη συναίνεση σε σχέση με την εργοδότηση μεταναστών. Η οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οδήγησε τη γαλλική κυβέρνηση να ακολουθήσει περιοριστική πολιτική, με μείωση των εισερχομένων, αρχικά, και πλήρη απαγόρευση από το 1932. Παράλληλα, εντάθηκαν οι έλεγχοι προκειμένου να εξασφαλιστεί ο σεβασμός της απασχόλησης των μεταναστών σε συγκεκριμένες εργασίες και να προστατευθεί η εγχώρια εργατική δύναμη.³¹

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η Γαλλία αποτελεί προορισμό *par excellence* για τους πρόσφυγες της δεκαετίας του 1920, κυρίως ρώσους και αρμένιους, οι οποίοι απορροφώνται στην αγορά εργασίας και υπολογίζονται, από πηγές της εποχής, σε 400.000.³² Η διοικητική πρακτική, όμως, δεν διακρίνει οικονομικούς μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς τους αντιμετωπίζει, πάνω απ' όλα, ως εργατική δύναμη, με συνέπεια το νομικό τους καθεστώς στη Γαλλία να ισχύει μόνο όσο είχαν θέση στην αγορά εργασίας. Έτσι, οι πρόσφυγες επηρεάζονται ιδιαίτερα από τους περιορισμούς στην ξένη εργατική δύναμη που θα επιβληθούν κατά τη δεκαετία του 1930.³³ Σε αυτήν την έλλειψη ξεκάθαρα προσδιορισμένου νομικού καθεστώτος για τους πρόσφυγες μπορεί να συνοψιστεί το πρόβλημα του ασύλου στη Γαλλία, που θα οδηγήσει, τελικά, στην ουσιαστική κατάργησή του.³⁴

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και πολύ πιο έντονα τη δεκαετία του 1930, η γαλλική κοινή γνώμη αρχίζει να παρουσιάζει έντονα σημάδια δυσανεξίας απέναντι στους ξένους εργάτες, που γίνονται αντιληπτοί ως «απειλή για τη γαλλική κουλτούρα», ύποπτοι για παραβατική συμπεριφορά και ριζοσπαστική δράση.³⁵ Μέσα σε αυτό το κλίμα θα αναβιώσει ο αντισημιτισμός, που θα πάρει διαστάσεις ανάλογες, αν όχι μεγαλύτερες, με εκείνον που συγκλόνισε τη Γαλλία κατά τη διάρκεια της υπόθεσης Dreyfus.³⁶ Για την

³¹ Bade, *Migration in European History*, ό.π., σ. 193-196.

³² Greg Burgess, *Refuge in the Land of Liberty. A History of Asylum and Refugee Protection in France since the Revolution*, Palgrave MacMillan, N. Υόρκη 2008, σ. 150.

³³ Ο.π., σ. 157.

³⁴ Ο.π., σ. 163.

³⁵ Ο.π., σ. 157.

³⁶ Vicki Caron, «The Path to Vichy: Antisemitism in France in the 1930s», J.B. and Maurice C. Shapiro Annual Lecture, 20 Απριλίου 2005, US Holocaust Memorial Museum - Center for Advanced Holocaust Studies, Ουάσιγκτον, σ. 5.

εξτρεμιστική δεξιά, η «εισβολή» ξένων μεταναστών και προσφύγων είναι αποτέλεσμα «συνωμοσίας», που εξυφαίνουν οι μπολσεβίκοι, οι μασόνοι, οι Γερμανοί και οι Εβραίοι, που υπαγορεύουν την πολιτική της κυβέρνησης.³⁷

Η υποδοχή των εβραίων προσφύγων και η άνοδος της ξενοφοβίας

Παρά το κλίμα αυτό, η αρχική αντίδραση της κυβέρνησης Daladier στην προσφυγική κρίση των πρώτων μηνών του 1933 είναι ευνοϊκή, δίνοντας οδηγίες στις προξενικές αρχές να χορηγούν βίζα, καθώς, αφενός, εκτιμά ότι θα είναι πρόσκαιρη και, αφετέρου, ότι δικαιώνεται η σταθερά αντιγερμανική στάση της χώρας.³⁸

Η φιλελεύθερη αυτή πολιτική δεν θα διαρκέσει πολύ. Ήδη από τον Μάιο υιοθετείται ένα πλαίσιο που επιδιώκει να διαχωρίσει ποιοι πρόσφυγες είναι αποδεκτοί και ποιοι όχι, αποκλείοντας διανοούμενους και εμπόρους, ενώ απαγορεύει την εγκατάσταση στη γαλλο-γερμανική μεθόριο.³⁹

Καθώς τις πρώτες εβδομάδες εβραίοι πρόσφυγες καταφέρνουν να μεταφέρουν περιουσιακά τους στοιχεία στη Γαλλία και δραστηριοποιούνται οικονομικά, αντιμετωπίζουν την έντονη αντίδραση των μεσαίων τάξεων, που επιδιώκουν να προστατευθούν από τον ανταγωνισμό. Με εκκλήσεις προς την κυβέρνηση, αλλά και μαζικές εκδηλώσεις, διαμαρτύρονται για την «εισβολή» των εβραίων ανταγωνιστών.⁴⁰ Ακόμα εντονότερες αντιδράσεις θα σημειωθούν στον χώρο των ελευθέρων επαγγελματιών, με τους φοιτητές Ιατρικής και Νομικής να κατέρχονται σε απεργία το 1935, η οποία συνοδεύτηκε από αντισημιτικά επεισόδια, προκειμένου να επιβληθούν ποσοτώσεις στην απασχόληση των γερμανών προσφύγων σε αυτούς τους τομείς –κάτι που οδήγησε σε προστατευτικά μέτρα απέναντι όχι μονάχα στους πρόσφυγες αλλά και στους πρόσφατα πολιτογραφημένους γάλλους πολίτες.⁴¹

Όταν πλέον έγινε φανερό ότι η κρίση δεν θα ήταν προσωρινή, η γαλλική κυβέρνηση θα εγκαταλείψει τη φιλελεύθερη πολιτική, υιοθετώντας περιοριστικά μέτρα καθ' όλη την περίοδο 1934-1935, προκειμένου να αποτρέψει τη μαζική είσοδο μεταναστών από τη Γερμανία. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1933 δίνονται οδηγίες στις προξενικές αρχές για επιλεκτική χορήγηση βίζας, αποκλείοντας Ανατολικοευρωπαίους (που θεωρούνταν οικονομικοί μετανάστες), χορηγώντας έγγραφα μόνο σε όσους μπορούσαν να αποδείξουν ότι έχουν τα οικονομικά μέσα να ζήσουν στη Γαλλία ή ότι η ζωή τους βρισκόταν σε κίνδυνο.

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η άδεια παραμονής ή η ανανέωσή της μπορούσε να παρασχεθεί μόνο με επίδειξη συμβολαίων εργασίας, ενώ αργότερα οι άδειες παραμονής ίσχυαν μόνο για το διοικητικό διαμέρισμα στο οποίο είχαν εκδοθεί και προϋπόθεση γι' αυτό ήταν η απόδειξη ότι οι ενδιαφερόμενοι εισήλθαν νόμιμα στη χώρα. Όσοι συλλαμβάνονταν χωρίς άδεια παραμονής ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τη χώρα και, σε περίπτωση που αδυνατούσαν, φυλακίζονταν.⁴²

³⁷ Ralph Schor, «L'extrême droite française et les immigrés en temps de crise : années 1930 - années 1980», *Revue Européenne des Migrations Internationales* 12/2 (1996), σ. 241-260, εδώ σ. 242.

³⁸ Caron, «Unwilling Refuge», *ό.π.*, σ. 57.

³⁹ Burgess, *ό.π.*, σ. 166.

⁴⁰ Vicki Caron, «The Antisemitic Revival in France in the 1930s: The Socioeconomic Dimension Reconsidered», *The Journal of Modern History* 70/1 (1998), σ. 24-73, εδώ σ. 35.

⁴¹ *Ο.π.*, σ. 47-49.

⁴² Caron, «Unwilling Refuge...», *ό.π.*, σ. 59-60.

Το δημοψήφισμα για το μέλλον του Σάαρ, τον Ιανουάριο του 1935, με το οποίο αποφασίστηκε η προσάρτηση της περιοχής στη Γερμανία, δημιούργησε νέο κύμα προσφύγων, απέναντι στους οποίους η γαλλική κυβέρνηση ακολούθησε πολιτική διαχωρισμού: αποδέχθηκε την ευθύνη για τους Γερμανοεβραίους και τα στελέχη εκείνα που πολιτικά είχαν εκτεθεί υπέρ της Γαλλίας, θεωρώντας ότι οι υπόλοιποι ανήκαν στην αρμοδιότητα της ΚτΕ, προχωρώντας ακόμα και σε επαναπροωθήσεις. Είναι σημαντικό πως, για άλλη μια φορά, η κυβέρνηση διαχώρισε το δικαίωμα παραμονής των προσφύγων από αυτό της εργασίας, στο όνομα της προστασίας των γάλλων εργατών από τον ανταγωνισμό. Μέσα από την κοινοβουλευτική συζήτηση που προκάλεσε η κρίση του Σάαρ και η αντίδραση της Γαλλίας αναδεικνύεται και η μείζων αντίφαση της περιοριστικής πολιτικής: η άρνηση του δικαιώματος στην εργασία δεν επιτρέπει την ενσωμάτωση των προσφύγων στη γαλλική κοινωνία και, συνεπώς, συνιστά ουσιαστικά άρνηση του δικαιώματος ασύλου.⁴³

Από τη φιλελευθεροποίηση στο τέλος του ασύλου

Την αντίφαση αυτή θα προσπαθήσει να επιλύσει η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου (1936-1938), που επικύρωσε τη Συνθήκη του 1933 για το καθεστώς των προσφύγων και υπέγραψε την Προσωρινή Συμφωνία της Γενεύης του 1936, η οποία παρείχε στους γερμανούς δικαιώματα παρόμοια με εκείνα των «προσφύγων Νάνσεν», ενώ με διάταγμα χορηγήθηκε αμνηστία σε όσους είχαν εισέλθει παράνομα στη χώρα. Επιδιώκοντας να δώσει μια λύση στο πρόβλημα του δικαιώματος στην εργασία, και έχοντας να αντιμετωπίσει την αμετακίνητη αντίδραση των επαγγελματιών οργανώσεων των μεσαίων τάξεων, η κυβέρνηση άρχισε να επεξεργάζεται σχήματα επανεγκατάστασης των προσφύγων στις αποικίες ή σε αραιοκατοικημένες αγροτικές περιοχές της Γαλλίας, τα έξοδα της οποίας θα αναλάμβαναν εβραϊκές οργανώσεις αρωγής.⁴⁴

Οι φιλελεύθερες προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος θα λάβουν τέλος με την πτώση του Λαϊκού Μετώπου και τη μαζική έξοδο από τη Γερμανία και την Αυστρία το 1938. Η κεντροδεξιά κυβέρνηση του Édouard Daladier θα στραφεί προς την κατασταλτική αντιμετώπιση, που θα σηματοδοτήσει και το ουσιαστικό τέλος της πολιτικής ασύλου στη Γαλλία. Τα σύνορα κλείνουν για τους πρόσφυγες και οι οδηγίες προς τις προξενικές αρχές είναι να χορηγούν βίζα μόνο σε όσους Αυστριακούς διαθέτουν βίζα για τις ΗΠΑ.

Με μια σειρά διατάγματα προβλέπονται πρόστιμα και φυλάκιση σε όσους δεν διαθέτουν νομιμοποιητικά έγγραφα, ενώ όσοι είχαν λάβει διαταγή απέλασης, αλλά δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη χώρα, ή όσοι δεν κατόρθωναν να ανανεώσουν την άδεια παραμονής τους απειλούνταν με φυλάκιση. Το δικαίωμα αίτησης ασύλου συνέχιζε να αναγνωρίζεται, όμως όλο και λιγότεροι αιτούνταν, φοβούμενοι την απόρριψη και τη συνεπαγόμενη σύλληψη ή απέλαση. Έτσι, η περιοριστική πολιτική της γαλλικής κυβέρνησης μετέτρεπε τους πρόσφυγες σε παρανόμους: από τους 60.000 γερμανοεβραίους που υπολογίζεται ότι βρίσκονταν στη Γαλλία τον Δεκέμβριο του 1938, οι 42.000 ήταν παράνομοι, ενώ στις φυλακές βρίσκονταν 8.405. Ανάλογη ήταν η στάση της κατά τη Διάσκεψη του Εβιάν. Μολονότι θα φιλοξενήσει στο έδαφός της τις διεθνείς αντιπροσωπείες, ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης θα δηλώσει πως η Γαλλία είναι «κορεσμένη» και δεν πρόκειται να

⁴³ Burgess, *ό.π.*, σ. 181-183.

⁴⁴ Caron, «Unwilling Refuge...», *ό.π.*, σ. 62-63.

δεχθεί κανέναν άλλο πρόσφυγα. Στο εξής οι πρόσφυγες «θα απωθούνται χωρίς έλεος».⁴⁵

Η επιδείνωση της διεθνούς κρίσης το 1938 οδήγησε στην κατακόρυφη αύξηση της παράνομης μετανάστευσης. Η απελπισία των προσφύγων ήταν τέτοια που προτιμούσαν τον εγκλεισμό στις γαλλικές φυλακές, ενώ όσοι βρίσκονταν στη Γαλλία ήταν σχεδόν αδύνατον να επαναμεταναστεύσουν νόμιμα προς άλλους προορισμούς, υποχρεωμένοι να ζουν στην παρανομία, εγκλωβισμένοι σε έναν φαύλο κύκλο.⁴⁶

Το αδιέξοδο θα προσπαθήσει να επιλύσει μία ακόμη φιλελεύθερη στροφή. Η κυβέρνηση Daladier στις αρχές του 1939, μπροστά στο ενδεχόμενο ενός νέου ευρωπαϊκού πολέμου, αποφασίζει να χαλαρώσει την πολιτική της προκειμένου να αποσυμφορήσει τις φυλακές και να χρησιμοποιήσει τους πρόσφυγες στην πολεμική προετοιμασία. Έτσι, επιτρέπεται η κατάταξη στον στρατό ορισμένων κατηγοριών προσφύγων και όλων των υπολοίπων στην πολιτική άμυνα. Παράλληλα, θα αναβιώσει η συζήτηση περί αγροτικής επανεγκατάστασης. Η χαλάρωση αυτή δεν συνεπάγεται όμως την ακύρωση των διαταγμάτων του 1938, ενώ για μία ακόμη φορά τα μέτρα αφορούν τους ήδη εγκατεστημένους πρόσφυγες. Οι έλεγχοι στα σύνορα παραμένουν εντατικοί, ενώ η κυβέρνηση ήρθε σε συμφωνία με εβραϊκές οργανώσεις προκειμένου να μην προωθηθούν νέοι πρόσφυγες στη Γαλλία.

Η κήρυξη του πολέμου θα σηματοδοτήσει μία ακόμη στροφή: Ο ευρύτατα διαδεδομένος φόβος για την ύπαρξη «πέμπτης φάλαγγας» μεταξύ των γερμανών προσφύγων θα οδηγήσει στον εγκλεισμό όλων των αρρένων 17-65 ετών σε περίπου 80 στρατόπεδα σε ολόκληρη τη Γαλλία, απ' όπου θα απελευθερωθούν μόλις την άνοιξη του 1940, προκειμένου να καταταγούν στη Λεγεώνα των Ξένων ή στην πολιτική άμυνα.⁴⁷

Η έξοδος των ισπανών Δημοκρατικών στη Γαλλία

Η Γαλλία υπήρξε η κατεξοχήν χώρα υποδοχής ισπανών μεταναστών και πολιτικών φυγάδων καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι. Έτσι, η μετακίνηση πολιτικών προσφύγων προς τα νότια γαλλικά σύνορα υπήρξε πάντα ένας ευαίσθητος δείκτης των πολιτικών εξελίξεων και συγκρούσεων εντός της Ισπανίας, άρχισε όμως να παίρνει μαζικά χαρακτηριστικά μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 18ης Ιουλίου 1936, που οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο. Στο εσωτερικό της Ισπανίας, από την πρώτη στιγμή χιλιάδες άνθρωποι άρχισαν να μετακινούνται προς τα εδάφη που έλεγχε ο αντίπαλος, προκειμένου να αποφύγουν τα αντίποινα.

Τα διαδοχικά κύματα προσφύγων του ισπανικού εμφυλίου στη Γαλλία

Εκτός από την εσωτερική μετακίνηση, από την πρώτη μέρα πρόσφυγες άρχισαν να διασχίζουν τα σύνορα, προκειμένου να διαφύγουν τη σύλληψη από τις δυνάμεις των πραξικοπηματιών. Συνολικά, το φθινόπωρο του 1936 είχαν καταφύγει στη Γαλλία σχεδόν 15.000 μάχιμοι και άμαχοι.⁴⁸

Απέναντι σε αυτό το κύμα προσφύγων, η κυβέρνηση του πρωθυπουργού του Λαϊκού

⁴⁵ Ο.π., σ. 66-67, 70, 58.

⁴⁶ Ο.π., σ. 70.

⁴⁷ Ο.π., σ. 74-76.

⁴⁸ Jean-François Berdah, «The Devil in France. The Tragedy of Spanish Republicans and French Policy after the Civil War (1936-1945)», στο: CLIOHRES, *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Transversal Volume 3 (2008), σ. 301-318, εδώ σ. 303-304.

Μετώπου Léon Blum, επικαλούμενη την παράδοση φιλοξενίας και παροχής ασύλου, αλλά και τις διεθνείς δεσμεύσεις της Γαλλίας, προσδιόρισε τις δύο βασικές αρχές που θα χαρακτηρίσουν τη γαλλική πολιτική έναντι των ισπανών προσφύγων: Αφενός, την προτροπή και την παροχή διευκολύνσεων σε όσους ήθελαν να επιστρέψουν, είτε στη δημοκρατική είτε στην εθνικιστική ζώνη. Αφετέρου, όσοι άμαχοι επέλεγαν να παραμείνουν στη Γαλλία ήταν υποχρεωμένοι να εγκατασταθούν μακριά από τα σύνορα.⁴⁹

Αυτή την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης η γαλλική κυβέρνηση την αντιλαμβάνεται σαν προσωρινή, γι' αυτό και από τη μετακίνηση των προσφύγων πέραν της μεθόριου εξαιρούνταν όσοι είχαν τα οικονομικά μέσα ή συγγενείς όπου μπορούσαν να φιλοξενηθούν. Στόχος ήταν τόσο ο περιορισμός των δημοσίων εξόδων για τη στέγαση και διατροφή τους όσο και η αποφυγή της μαζικής συγκέντρωσής τους σε στρατόπεδα. Όπως παρατηρεί ο Burgess,⁵⁰ προκειμένου να συγκρατηθεί το κύμα προσφύγων, γενική κατεύθυνση ήταν η αποθάρρυνση της μόνιμης εγκατάστασης και η μη έκδοση αδειών εργασίας.

Το δεύτερο προσφυγικό κύμα, πολύ πιο μαζικό, σημειώνεται μεταξύ Ιουνίου - Οκτωβρίου 1937, όταν κορυφώνεται η εκστρατεία των Εθνικιστών στον βορρά. Περισσότεροι από 120.000 πρόσφυγες διαφεύγουν με κάθε πλωτό μέσο, καταφεύγοντας στα γαλλικά λιμάνια του Ατλαντικού (Μπορντώ, Λα Ροσέλ κ.ά.) Επίσης, έπειτα από διεθνή έκκληση, περίπου 20.000 παιδιά μεταφέρθηκαν στη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Βρετανία και την ΕΣΣΔ. Αυτό το νέο μαζικό προσφυγικό κύμα προκαλεί έντονες αντιδράσεις στη γαλλική κοινή γνώμη, που παραμένει πολωμένη εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της εντεινόμενης ξενοφοβίας. Πάντως, στο τέλος του 1937 στη Γαλλία θα παραμείνουν 35.000 πρόσφυγες, εκ των οποίων 10.000 παιδιά.⁵¹

Η γαλλική πολιτική από τον Απρίλιο του 1937 γίνεται περισσότερο περιοριστική, με ένταση των ελέγχων στη μεθόριο και κυρίως την επαναφορά της προξενικής βίζας, η έλλειψη της οποίας οδηγεί σε απέλαση. Επίσης απαγορεύεται η ελεύθερη κυκλοφορία των προσφύγων εκτός των ορίων των νομών όπου έχουν εγκατασταθεί, ενώ η κυβέρνηση αρνείται να χρηματοδοτήσει τη στέγασή τους. Σε αντίστοιχους αυστηρούς ελέγχους εισόδου στην επικράτειά τους προχωρούν και οι ισπανοί Δημοκρατικοί, εξαιτίας του φόβου για τη διείσδυση «πεμπτοφαλαγγιτών» πίσω από τις γραμμές τους.⁵²

Ένα τρίτο κύμα εξόδου θα σημειωθεί τον χειμώνα του 1937 και την άνοιξη του 1938, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Εθνικιστών στην Αραγωνία. Περίπου 25.000 Ισπανοί, ανάμεσά τους και ολόκληρες μονάδες του στρατού των Δημοκρατικών, περνούν τα σύνορα. Στο τέλος του έτους οι ισπανοί πρόσφυγες στη Γαλλία υπολογίζονται συνολικά σε 40.000-45.000 άτομα, εκ των οποίων τουλάχιστον το ένα τέταρτο ήταν παιδιά.

Ο σχηματισμός της κυβέρνησης του Édouard Daladier, που σήμανε το τέλος του γαλλικού Λαϊκού Μετώπου, και οι προσπάθειες προσέγγισης με την εθνικιστική Ισπανία, οδήγησαν στο κλείσιμο των συνόρων, στις 26 Μαΐου 1938, κίνηση που ερμηνεύεται, μεταξύ άλλων, και από τον φόβο των γαλλικών αρχών για μαζική έξοδο των Ισπανών, μετά τη διαφαινόμενη πλέον ήττα των Δημοκρατικών.

⁴⁹ Ο.π., σ. 304.

⁵⁰ Ο.π., σ. 205.

⁵¹ Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940», *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 44, *Exilés et réfugiés politiques dans la France du XXe siècle* (1996), σ. 36-41, εδώ σ. 36.

⁵² Berdah, «The Devil in France...», *ό.π.*, σ. 305-307.

Η «υποχώρηση» και το μαζικότερο προσφυγικό κύμα

Αυτή η αλλαγή στάσης, που συνοδευόταν από μια μετατόπιση της εξωτερικής πολιτικής του Παρισιού έναντι του Φράνκο, επιτάχυνε την πτώση των Δημοκρατικών και, κατά συνέπεια, το μαζικό προσφυγικό κύμα που η κυβέρνηση φοβόταν και για το οποίο δεν ήταν προετοιμασμένη.⁵³ Η πτώση της Καταλωνίας και η εκκένωση της Βαρκελώνης τον Ιανουάριο του 1939 οδήγησε χιλιάδες αμάχους και ενόπλους στα γαλλικά σύνορα. Η προώθηση των φρανκικών στρατευμάτων και οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί έκαναν αδύνατη την εμμονή στο κλείσιμο των συνόρων: με εντολή του υπουργού Εσωτερικών Albert Sarraut, μεταξύ 27/1-4/2/1939, 240.000 άμαχοι διέσχισαν τα σύνορα στις μεσογειακές ακτές της Γαλλίας. Μία μέρα μετά επιτράπηκε η είσοδος και των ενόπλων (που υπολογίζονταν σε 50-100.000), καθώς υπήρχαν φόβοι ότι θα εισέβαλαν διά της βίας.⁵⁴

Η μαζική αυτή «υποχώρηση» (La Retirada) έφερε στη Γαλλία, μέσα σε διάστημα λίγων ημερών, περίπου 470.000 πρόσφυγες, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 2% του τότε πληθυσμού της Ισπανίας. Με αυτόν τον δραματικό τρόπο, η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930, που επηρέασε τη Γαλλία περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, κορυφωνόταν.

Για την κυβέρνηση Daladier το ζήτημα που πρυτάνευσε κατά την αντιμετώπισή της ήταν η ασφάλεια, δευτερευόντως η οικονομία και, σε μικρότερο βαθμό η ανθρωπιστική βοήθεια. Έτσι, ο υπουργός Εσωτερικών Albert Sarraut αποφάσισε οι πρόσφυγες να μη στεγαστούν σε εγκαταστάσεις του γαλλικού στρατού, οι τραυματίες να μη νοσηλευθούν σε γαλλικά νοσοκομεία και, τέλος, οι συγκροτημένες μονάδες των Δημοκρατικών, που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν μια στοιχειώδη οργανωτική δομή απέναντι στο χάος που επικρατούσε στα σύνορα, να διασκορπισθούν.⁵⁵

Στα «κέντρα διαλογής» που δημιουργούνται πρόχειρα στη μεθόριο οι οικογένειες χωρίζονται. Γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι και ανάπηροι προωθούνται σε κέντρα υποδοχής στο εσωτερικό, ενώ οι υγιείς άνδρες οδηγούνται σε αυτοσχέδια «στρατόπεδα συγκέντρωσης» (αυτός ο διοικητικός όρος χρησιμοποιείται) στις ακτές της Μεσογείου, όπου εγκλείονται περίπου 275.000.⁵⁶

Τα πρώτα στρατόπεδα, στην περιοχή του Περπινιάν (Argelès-sur-Mer, Saint-Cyprien, Le Barcarès κ.α.), δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα τμήμα παραλίας κλεισμένο με συρματοπλεγμα, όπου συνωστίζονταν μερικές δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες, εκτεθειμένοι στο κρύο και τη βροχή.⁵⁷ Οι κακές συνθήκες διαβίωσης, ο υποσιτισμός και η έλλειψη στοιχειώδους υγιεινής είχαν ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα επιδημιών και αυξημένο ποσοστό θανάτων. Επιπλέον, οι έγκλειστοι επιτηρούνταν στενά από μονάδες του στρατού, η είσοδος και η έξοδος απαγορεύονταν, ενώ δημιουργήθηκαν και πειθαρχικά στρατόπεδα για τους πιο «επικίνδυνους», όπως οι αναρχικοί μαχητές.⁵⁸

Οι περίπου 170.000 άμαχοι διασκορπίστηκαν σε 77 διοικητικά διαμερίσματα και στεγάστηκαν σε όποιο άδειο κτίριο μπορούσαν να διαθέσουν οι τοπικές αρχές. Οι συνθήκες

⁵³ Ο.π., σ. 308-309.

⁵⁴ Ο.π., σ. 310.

⁵⁵ Burgess, *ό.π.*, σ. 206.

⁵⁶ Dreyfus-Armand, *ό.π.*, σ. 39.

⁵⁷ Burgess, *ό.π.*, σ. 207.

⁵⁸ Dreyfus-Armand, *ό.π.*, σ. 40.

διαβίωσής τους ήταν εξίσου δύσκολες, ενώ υπόκειντο σε αυστηρή επιτήρηση από την αστυνομία, προκειμένου να καθυστερηθεί η κοινή γνώμη.⁵⁹

Η κυβέρνηση Daladier αντιμετώπισε εξ αρχής το πρόβλημα ως προσωρινό, στοχεύοντας στον ταχύτερο δυνατό επαναπατρισμό των προσφύγων.⁶⁰ Στις 27 Φεβρουαρίου 1939 αναγνώρισε τη φρανκική κυβέρνηση και επιδίωξε να έρθει επειγόντως σε συμφωνία που να επιτρέπει τον επαναπατρισμό.⁶¹ Ο γάλλος υπουργός Εσωτερικών δήλωνε σε όλους τους τόνους ότι ο επαναπατρισμός θα ήταν εθελοντικός, όμως η επιστροφή στην Ισπανία όσων δεν είχαν λόγους να φοβούνται για τη ζωή τους ήταν, τις περισσότερες φορές, αποτέλεσμα έμμεσων αλλά και άμεσων πιέσεων, όπως συλλήψεις και απελάσεις. Έτσι, μέχρι το τέλος του 1939 θα έχουν επιστρέψει 150.000-200.000 πρόσφυγες.⁶² Στα διάφορα γαλλικά στρατόπεδα, τον Δεκέμβριο του 1939, είχαν μείνει 35.000-80.000 άνδρες, ενώ τον Ιούνιο του 1940 παρέμεναν στη χώρα συνολικά 125.000 ισπανοί πρόσφυγες.⁶³

Ο αριθμός των ισπανών προσφύγων που δεν επαναπατρίστηκαν αλλά επέλεξαν να επαναμεταναστεύσουν ήταν σχετικά μικρός και αφορούσε κυρίως τους ευπορότερους ή αυτούς που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ανάλογα πολιτικά δίκτυα: Περίπου 15.000-20.000 εγκαθίστανται στο Μεξικό και τη Νότια Αμερική, ενώ περίπου 4.000 κομμουνιστές μετακινούνται στην ΕΣΣΔ, όπου ήδη φιλοξενούνταν 7.000 παιδιά.⁶⁴

Για όσους πρόσφυγες παρέμειναν στη Γαλλία, τον Μάρτιο του 1939 η κυβέρνηση Daladier δήλωσε πως διανοίγονταν δύο προοπτικές: είτε η στρατολόγησή τους στη Λεγεώνα των Ξένων (καθώς ο φόβος για την αντίδραση της Ισπανίας, αλλά και της Γερμανίας, απέτρεπε την ενσωμάτωσή τους στον τακτικό στρατό) είτε η στρατολόγησή τους ως εργατικό δυναμικό. Στις 12 Απριλίου θεσμοθετήθηκε η υποχρεωτική εργασία για όλους τους άρρενες Ισπανούς 20-48 ετών και δημιουργήθηκαν οι *Compagnies de Travailleurs Étrangers*, όπου τον Μάιο του 1940 υπηρέτουσαν 56.500 πρόσφυγες. Οι περισσότεροι απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες, στην οικοδομή, σε αμυντικά έργα, ιδίως στη γραμμή Maginot και, αργότερα, στην πολεμική βιομηχανία.⁶⁵

Στους πρώτους μήνες του 1939 η Γαλλία αποτελούσε τη χώρα με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση προσφυγικού πληθυσμού παγκοσμίως. Έχοντας να αντιμετωπίσει στα σύνορά της τρία φασιστικά καθεστάτα, επεδίωκε να διαφοροποιηθεί από την άλλοτε «αδελφή Δημοκρατία», προκειμένου να διασφαλίσει την ουδετερότητα του Φράνκο. Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες αποτελούσαν δυσβάστακτο βάρος για τη γαλλική οικονομία, ενώ επιπλέον είχε να αντιμετωπίσει την αντίδραση της δεξιάς, στις τάξεις της οποίας κυριαρχούσε πλέον ξενοφοβική και αντιμαρξιστική υστερία.⁶⁶

Η ξενοφοβία, που στη δεκαετία του 1930 είχε πάρει ενδημικά χαρακτηριστικά στη γαλλική κοινή γνώμη, μετατράπηκε σε πανικό απέναντι στις «ορδές των επικίνδυνων ρι-

⁵⁹ Burgess, *ό.π.*, σ. 208.

⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 207.

⁶¹ Marrus, *ό.π.*, σ. 192.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Burgess, *ό.π.*, σ. 209-210.

⁶⁴ Jean-François Berdah, «Spanish Political Refugees in Europe since the Beginning of the Civil War in 1936: The Example of France», στο: Klaus J. Bade κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe...*, *ό.π.*, σ. 695-697, εδώ σ. 696.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Marrus, *ό.π.*, σ. 192.

ζοσπαστών», όπως αποκαλούνταν συχνά οι ισπανοί Δημοκρατικοί. Σε συνδυασμό με τον φοβικό αντικομμουνισμό, που κορυφώθηκε μετά την υπογραφή του γερμανο-σοβιετικού συμφώνου τον Αύγουστο και είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί εκτός νόμου το Γαλλικό Κ.Κ. (PCF), αποκρυσταλλώθηκε σε αυτό που αποκλήθηκε ο «Μεγάλος φόβος του 1939».⁶⁷

Μέσα σε αυτό το κλίμα ξеноφοβίας, η κυβέρνηση Daladier αποφάσισε, μετά την κήρυξη του πολέμου, τον εγκλεισμό στα στρατόπεδα όπου είχαν κρατηθεί οι ισπανοί πρόσφυγες, αρχικά των ξένων κομμουνιστών και, στη συνέχεια, όλων των προσφύγων από το γερμανικό Ράιχ. Με διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου ακόμη και πολιτογραφημένοι γάλλοι πολίτες μπορούσαν να εγκλειστούν, ενώ, με ανάλογο της 17ης Σεπτεμβρίου προβλεπόταν η σύλληψη όλων των πολιτικά ύποπτων ξένων. Στα τέλη του μήνα στα στρατόπεδα αυτά βρίσκονταν 18.000 κρατούμενοι.⁶⁸

Αντί επιλόγου

Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 συνδέεται άρρηκτα, στη συλλογική μνήμη των Ευρωπαίων, με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το Ολοκαύτωμα, καθώς τόσο η ιστοριογραφία όσο και η δημόσια ιστορία της περιόδου επικεντρώνεται στη μαζική έξοδο των Εβραίων από τη Γερμανία, αντιμετωπίζοντας την εκδίωξή τους ως ένα ουσιαστικό στάδιο της πορείας προς τη γενοκτονία.⁶⁹ Αντιμετωπίζοντας την προσφυγική κρίση μέσα από αυτήν την οπτική, προσφυγικά ρεύματα εξίσου ή και περισσότερο μαζικά, όπως αυτό των Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης ή των ισπανών Δημοκρατικών, περνούν σε δεύτερη μοίρα, απασχολώντας κυρίως τις κοινότητες μνήμης των χωρών προέλευσής τους ή, σε μεταγενέστερο στάδιο, τις εθνικές ιστοριογραφίες.

Η περίπτωση της εξόδου των ισπανών Δημοκρατικών, που υπήρξε η μαζικότερη προσφυγική μετακίνηση στην Ευρώπη μετά από αυτήν των Ρώσων του 1918-1921, αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Παρά την αναγνώριση, σε επίπεδο διεθνούς κοινής γνώμης, ότι αποτελούσαν θύματα του ναζισμού και του φασισμού, το ζήτημα δεν απασχόλησε την ΚτΕ ή άλλον διακυβερνητικό διεθνή οργανισμό, αλλά θεωρήθηκε εσωτερική υπόθεση της Γαλλίας, που θα επιλυόταν στο πλαίσιο των γαλλο-ισπανικών σχέσεων. Αντιθέτως, το ζήτημα των γερμανοεβραίων προσφύγων αντιμετωπίστηκε, μολονότι ανεπιτυχώς και με ελάχιστα πρακτικά αποτελέσματα, από την αρχή ως ένα *de facto* διεθνές πρόβλημα, που η επίλυσή του θα έπρεπε να αναζητηθεί σε επίπεδο εθνικής πολιτικής αλλά και διακυβερνητικής συνεργασίας.

Οι λόγοι γι' αυτήν τη στάση θα πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός ότι η εκδίωξη των Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία υπήρξε σταδιακή και μόνο μετά το 1938 πήρε χαρακτηριστικά μαζικής φυγής, συντηρώντας τις ελπίδες των ευρωπαϊκών δυνάμεων ότι η πολιτική κατευνασμού έναντι της Γερμανίας θα ομαλοποιούσε τις ροές προσφύγων και ότι, αφήνοντας την πόρτα ανοιχτή σε ενδεχόμενες διαπραγματεύσεις, η έξοδος θα σταματούσε ή θα μπορούσε να συμφωνηθεί από κοινού ένα σχήμα οργανωμένης μετεγκατάστασης σε κάποια ευρωπαϊκή αποικία.

Αντιθέτως, η πολιτική της μη επέμβασης είχε περιορίσει τα προβλήματα που δημιουρ-

⁶⁷ Burgess, *ό.π.*, σ. 210.

⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 211.

⁶⁹ Caestecker - Moore, «Introduction», στο F. Caestecker - B. Moore (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, *ό.π.*, σ. 1.

γούσε ο ισπανικός εμφύλιος στο εσωτερικό της χώρας, παρά τον επίφοβο ανταγωνισμό Γερμανίας - Ιταλίας και ΕΣΣΔ στο ισπανικό έδαφος. Οι προσφυγικές ροές κατευθύνονταν αποκλειστικά στη Γαλλία, με εξαίρεση την εκκένωση παιδιών το 1937. Επιπλέον, μολονότι η γαλλική πολιτική απέναντι στα διαδοχικά κύματα ισπανών προσφύγων ακολουθεί τις μεταβολές της συνολικότερης μεταναστευτικής της πολιτικής, το γεγονός ότι, μέχρι το 1939, οι περισσότεροι Ισπανοί επιστρέφουν στη δημοκρατική ζώνη μειώνει την πίεση, ενώ μετά την επικράτηση των Εθνικιστών το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων θα επαναπατριστεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αντιθέτως, κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στην περίπτωση των Γερμανοεβραίων, μεγάλο μέρος των οποίων εγκλωβίζεται στη Γαλλία. Πάντως, η αρωγή και προς τους δύο προσφυγικούς πληθυσμούς αποτελεί υπόθεση ανθρωπιστικών οργανισμών και όχι του γαλλικού κράτους.

Οι ισπανοί πρόσφυγες αντιμετωπίζονται αρνητικά κυρίως από τη γαλλική δεξιά και τις εφημερίδες της, καθώς θεωρούνται ταυτισμένοι με τον μπολσεβικισμό. Αντιθέτως η αριστερά, ιδιαίτερα μέσω των συνδικάτων που ελέγχει, κινητοποιεί δίκτυα αλληλεγγύης προκειμένου να παρασχεθεί βοήθεια στους πρόσφυγες και να διευκολυνθεί η εγκατάσταση όσων παραμένουν. Εξίσου αρνητικά αντιμετωπίζονται και οι γερμανοεβραίοι από τη γαλλική δεξιά, που σε πολιτικό επίπεδο συσχετίζει «τον Εβραίο» με τον μπολσεβικισμό. Σε αυτήν την περίπτωση όμως στον πυρήνα των αντισημιτικών αντιδράσεων βρίσκονται οι μεσαίες τάξεις που, χωρίς να ταυτίζονται αποκλειστικά με τη γαλλική δεξιά, στρέφονται με βιαιότητα κατά των προσφύγων, προκειμένου να προστατευθούν από τον οικονομικό ανταγωνισμό.

Ανάμεσα στους δύο προσφυγικούς πληθυσμούς παρατηρείται μία σημαντική κοινωνική διαφοροποίηση: Η ταξική διαστρωμάτωση των ισπανών προσφύγων είναι περισσότερο ομαλή, αποτελούν μικρογραφία μιας πλήρους κοινωνίας, τα ευπορότερα μέλη της οποίας επαναμεταναστεύουν σύντομα προς άλλους προορισμούς, ενώ όσοι παραμένουν στη Γαλλία θα αναζητήσουν εργασία κυρίως στον αγροτικό τομέα. Αντιθέτως, οι εβραίοι πρόσφυγες προέρχονται κυρίως από τις μεσαίες τάξεις, είναι έμποροι, επαγγελματίες κ.λπ., τουλάχιστον όσοι δεν φεύγουν απογυμνωμένοι από οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο. Η αντίδραση απέναντι στους Ισπανούς, λοιπόν, είναι κυρίως πολιτική, ενώ απέναντι στους Εβραίους πρωτίστως οικονομική. Επιπλέον, κάτι που επηρεάζει την κοινή γνώμη εις βάρος των Γερμανοεβραίων είναι πως μεγάλο μέρος τους συγκεντρώνεται στο Παρίσι, με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα «ορατοί», σε αντίθεση με τους Ισπανούς, που διασκορπίζονται στη νότια και δυτική Γαλλία.

Τέλος, μολονότι και οι δύο προσφυγικοί πληθυσμοί εκδιώκονται από φασιστικά κινήματα, οι ισπανοί Δημοκρατικοί καταδιώκονται για την πολιτική τους δράση, πραγματική ή υποτιθέμενη, ενώ οι Γερμανοεβραίοι καταδιώκονται για λόγους φυλετικούς –όχι γι' αυτό που κάνουν αλλά γι' αυτό που είναι. Με αυτήν την έννοια, οι Γερμανοεβραίοι είναι μεν πολιτικοί πρόσφυγες όπως και οι Ισπανοί, ενός άλλου είδους όμως: δεν αποτελούν τους πρωταγωνιστές, αλλά, αντίθετα, τα θύματα των ιστορικών γεγονότων.⁷⁰

Την ιδιαιτερότητα της εμπειρίας των Γερμανοεβραίων, που τους διαφοροποιεί από κάθε προηγούμενη μορφή προσφύγων αποτυπώνει η Hannah Arendt το 1943:

Πρόσφυγας ήταν το άτομο που αναγκαζόταν να αναζητήσει άσυλο εξαιτίας κάποιας πράξης που διέπραξε ή εξαιτίας κάποιας πολιτικής άποψης που είχε. Λοιπόν, είναι αλήθεια

⁷⁰ Burgess, ό.π., σ. 152.

ότι αναζητούμε άσυλο· αλλά δεν έχουμε διαπράξει καμία πράξη και οι περισσότεροι από εμάς ποτέ δεν ονειρεύτηκαν να έχουν κάποια ριζοσπαστική πολιτική άποψη. Με εμάς το νόημα του όρου πρόσφυγας έχει αλλάξει. Τώρα «πρόσφυγες» είναι εκείνοι από εμάς που ήταν τόσο άτυχοι ώστε να φτάσουν σε μια καινούργια χώρα δίχως καθόλου οικονομικούς πόρους και πρέπει να βοηθηθούν από τις επιτροπές προσφύγων.⁷¹

Η προσφυγική κρίση που σημάδεψε κατά τη δεκαετία του 1930 την Ευρώπη υπήρξε αποτέλεσμα των συνδυαστικών επιπτώσεων της πολιτικής κρίσης του διεθνούς συστήματος που καθιέρωσε η Συνθήκη των Βερσαλλιών και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, καθώς και της αδυναμίας των ευρωπαϊκών δημοκρατιών να απαντήσουν αποτελεσματικά σε αυτήν τη διπλή πρόκληση.

Η αντιμετώπιση του μαζικού προσφυγικού κύματος ως εσωτερικού ζητήματος κάθε κράτους, σε συνδυασμό με τον γενικευμένο προστατευτισμό που είχε επιλεγεί ως απάντηση στην οικονομική κρίση και επέβαλλε περιοριστικές πολιτικές στις μεταναστευτικές ροές, είχε ως αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό στις ευρωπαϊκές χώρες πληθυσμών προσφύγων σε συνθήκες παρανομίας. Αρνούμενες το δικαίωμα στην εργασία, όπως φαίνεται από το παράδειγμα της Γαλλίας, οι πολιτικές αυτές οδήγησαν στην όξυνση του προβλήματος, εμποδίζοντας ακόμη περισσότερο την ενσωμάτωση των προσφύγων στις κοινωνίες των χωρών υποδοχής και ακυρώνοντας, εντέλει, κάθε φιλελεύθερη πολιτική περί ασύλου.

Παράλληλα, αντιμετωπίζοντας τη γενεσιουργό αιτία της προσφυγικής κρίσης, τη φυλετική και αντισημιτική πολιτική της ναζιστικής Γερμανίας, ως θέμα εσωτερικής της πολιτικής και όχι ως διεθνές πρόβλημα, οι δυτικές δημοκρατίες επέτειναν την κρίση, επιτρέποντας στο ναζιστικό καθεστώς να ριζοσπαστικοποιήσει τα φυλετικά μέτρα που υιοθετούσε, επιταχύνοντας έτσι την έξοδο των Γερμανοεβραίων.

Ακόμη όμως και μέσα από αυτές τις αποτυχίες, οι δειλές και ανεπαρκείς πολιτικές που εκπόνησε η ΚτΕ επέτρεψαν μεταπολεμικά, και υπό το φως της εμπειρίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τη νομική αναγνώριση της καινούργιας αυτής φιγούρας που διαμορφώθηκε τη δεκαετία του 1930 μέσα από το διωγμό των Εβραίων: τον πρόσφυγα.

⁷¹ Χάνα Άρεντ, «Εμείς οι πρόσφυγες», μτφρ: Κ. Δεσποινιάδης, *Πανοπτικόν* 13 (2009) (διαθέσιμο στο: <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/xana-arent-emeis-oi-prosfyges-ena-arthro-istoriko-ntokoymento>, τελευταία πρόσβαση 18/9/2021) [πρωτότυπη έκδοση: Hannah Arendt, «We Refugees», *Menorah Journal* 31 (1943), σ. 69-77].